

UDK: 32.019.52(497.1)“1990“
316.323.72(497.1)“1945/1990“
Prethodno priopćenje
Primljeno: 16. 5. 2012.

Javno mnijenje, radnička klasa i raspad Jugoslavije

Marko GRDEŠIĆ

doktorski student (Odsjek za sociologiju, Sveučilište Wisconsin-Madison, SAD)
grdesic@wisc.edu

Ovaj rad analizira rezultate anketnoga ispitivanja javnog mnijenja koje je 1990. godine, prije prvih višestranačkih izbora i prije izbivanja rata, provedeno u svim republikama bivše Jugoslavije. Posebno se analiziraju stavovi radničke klase. Logističkim se regresijama analiziraju podatci za bivšu Jugoslaviju, te zatim za njezine tri politički najutjecajnije i ekonomski najrazvijenije republike, Sloveniju, Hrvatsku i Srbiju. Pokazalo se da se, premda velika većina jugoslavenskih građana izražava projugoslavenske stavove, ispod površinskog konsenzusa može uočiti specifična fragmentacija javnog mišljenja uopće i radničke klase pogotovo. Jedino u Hrvatskoj radnici odskaču u izraženoj važnosti pripadnosti Jugoslaviji, u odnosu na druge društvene skupine. S druge strane, stavovi stručnjaka i »privatnika«, kao nositelja nastajuće ekonomske elite, obilježeni su slabijom vezanošću za jugoslavensku političku zajednicu. Najzad, jača vezanost uz Jugoslaviju kombinira se s većom skepsom oko prelaska na tržišnu privredu, dok se slabija vezanost uz Jugoslaviju kombinira sa sklonošću da se izrazi demokratska orijentacija. Utoliko se osjećaj vezanosti uz Jugoslaviju ponajprije povezivao sa socijalističkim uređenjem gospodarstva, a mnogo manje uz privrženost demokraciji, što je jugoslavensko zajedništvo učinilo još ranjivijim u kontekstu krize socijalizma u Istočnoj Europi i uspona liberalne demokracije kao jedinoga zamislivog oblika društvenog uređenja.

Ključne riječi: Jugoslavija, raspad Jugoslavije, javno mnijenje, radnička klasa

1. Uvod

Cilj ovog rada jest analizirati strukturu jugoslavenskoga javnog mnijenja neposredno prije raspada države i izbivanja rata.* Osobito se usredotočujem na stavove radničke klase koja je, s obzirom na svoj nominalni status »vladajuće« klase, imala posebno mjesto u službenoj ideologiji. Jesu li radnici

* Zahvaljujem se Veljku Vujačiću, Maši Grdešić te urednicima i anonimnim recenzentima *Revije za sociologiju* na korisnim komentarima ranije verzije teksta.

Jugoslavije bili ujedinjeni u svojem osjećaju pripadnosti Jugoslaviji? Koje su stavove imale druge društvene skupine i klase? Isto se pitanje može postaviti na kontrafaktički način: koalicije kojih društvenih aktera i skupina bi bile potrebne da se spriječi raspad federalne države? I najzad, postoje li koherentni paketi stavova u kojima se, na sustavan način s drugim stavovima, kombiniraju osjećaji vezanosti uz Jugoslaviju?

Odgovore na ta pitanja tražim kroz analizu ankete koja je 1990. godine provedena u svim bivšim republikama s velikim uzorcima i zadovoljavajućom zastupljenošću različitih društvenih skupina. Ta je anketa (Bačević i dr., 1990) dostupna na internetu¹ te predstavlja iznimno vrijednu i vrlo rijetku priliku da se promotre i analiziraju stavovi građana bivše Jugoslavije. Na sreću, anketa je provedena neposredno prije prvih višestranačkih izbora 1990. godine i izbivanja rata 1991. godine. Prema tome, u trenutku kad je anketa provedena, stavovi građana još nisu bili dotaknuti nasiljem koje je javno mnijenje homogeniziralo po etničkim kriterijima.²

Rezultati analize upućuju na sljedeće zaključke. Osjećaj pripadnosti Jugoslaviji vrlo je visok 1990. godine u cijeloj Jugoslaviji, uz iznimku Slovenije. Radnici su društvena skupina koja je obilježena snažnim osjećajem pripadnosti Jugoslaviji, opet uz iznimku Slovenije. Osobito se u Hrvatskoj radnici ističu svojom projugoslavenskom orijentacijom u odnosu na druge skupine u toj republici. U Srbiji se svojom jačom vezanošću uz Jugoslaviju ističu seljaci. To upućuje na mogući društveni temelj za potencijalnu projugoslavensku koaliciju hrvatskih radnika i srpskih seljaka. Međutim, 1990. godine političke su okolnosti takve da ne postoji nijedna politička organizacija koja bi mogla mobilizirati tu podršku u prilog jugoslavenskom zajedništvu. S druge strane, ekonomske elite u nastajanju, stručnjaci i »privatnici« (privatni vlasnici i poduzetnici u tzv. »maloj privredi«), u svim se republikama ističu svojom slabijom vezanošću za Jugoslaviju te su najvjerojatnije svoj interes vidjeli u izgradnji novih državnih aparata i uspostavljanju tržišne privrede.

Najzad, osjećaj pripadnosti Jugoslaviji povezan je s podrškom socijalističkom ekonomskom uređenju, tj. jači je kod onih koji su neskloniji tranziciji prema tržišnoj privredi. S druge strane, demokratske vrijednosti jače su kod onih koji izražavaju slabiju vezanost uz Jugoslaviju. Drugim ri-

¹ <http://adp.fdv.uni-lj.si/opisi/jjm90>.

² Kao što će se vidjeti u analizi, Slovenija je djelomična iznimka s obzirom na to da je u toj republici 1990. godine homogenizacija javnog mnijenja već odmaknula.

ječima, vezanost uz Jugoslaviju kombinira se na sustavan način s podrškom socijalističkom ekonomskom modelu, a ne uz prodemokratsku orijentaciju. U kontekstu pada Berlinskog zida i krize Sovjetskog Saveza, jugoslavenstvo je zajedništvo bilo dodatno oslabljeno jer se vezivalo uz ekonomski neuspješan socijalizam i jer nije uspjelo pronaći novi temelj u nadolazećim vrijednostima liberalne demokracije.

2. Javnost i raspad Jugoslavije

Moj se rad nastavlja na novu tendenciju u literaturi o Jugoslaviji i njezinu raspadu prema kojoj je javnost bila važna u dinamici događaja koji su doveli do raspada države. Literatura o Jugoslaviji najprije je pokušavala objasniti raspad i rat pozivajući se na tezu o postojanju drevne etničke mržnje među različitim skupinama u Jugoslaviji (Glenny, 1992; Kaplan, 1994). Smatralo se da, s obzirom na žestinu sukoba tijekom devedesetih, moraju postojati duboki povijesni razlozi za neprijateljstva. Prema toj interpretaciji, sukobi su među narodima bivše Jugoslavije bili neminovni. Kao reakcija na te prve analize pojavljuje se niz radova koji tematiziraju ulogu elita u izazivanju sukoba. Bilo da su posrijedi političke, vjerske ili intelektualne elite (Bennett, 1995; Perica, 2002; Gagnon 2004; Dragović-Soso, 2002), te su se analize fokusirale na ulogu elitnih aktera koji su svoj položaj mogli iskoristiti da bi promovirali nacionalizam. Tu osobito valja istaknuti pozamašnu biografsku literaturu o Slobodanu Miloševiću, kojeg se najčešće smatra jednim od najodgovornijih za ishode devedesetih godina (Bennett, 1995; Cohen, 2001; Djukić, 2001; Sell, 2002). Paradoksalna je činjenica da te dvije struje literature o raspadu Jugoslavije, iako vrlo različite, obje u drugi plan stavljaju utjecaj javnosti, širih društvenih skupina i društvenih pokreta.

Nekoliko novih doprinosa ispravlja taj previd. Prije svega, sada postoji nekoliko analiza koje se bave valom prosvjeda koji je krajem osamdesetih godina zahvatio Jugoslaviju općenito i Srbiju osobito. Bilo da se radilo o radničkim štrajkovima koji su bili česti u svim republikama (Stanojević, 2003; Lowinger 2009) ili srpskoj »antibirokratskoj revoluciji« (Vladislavljević, 2008), danas imamo potpuniju sliku posljednjih godina Jugoslavije. Kolektivni akteri i javnost nisu bili tek pasivni promatrač koji je dopustio drugim faktorima, bilo drevnim mržnjama ili manipulativnim elitama, da u potpunosti determiniraju ishode jugoslavenske krize.

Iako moj rad u fokus stavlja stavove javnosti uopće i stavove radničke klase pogotovo, treba napomenuti da ne smatram da su elite nevažne. An-

keta koja je temelj rada jest snimka stanja u jednom trenutku, doduše vrlo važnom i sretno pogodenom. Ne postoje usporedive ankete koje bi te stavove ispitivale nekoliko godina prije i nekoliko godina poslije 1990. godine. Još uvijek ostaje otvoreno pitanje koliko su građani Jugoslavije bili pod utjecajem medija i političara koji te medije koriste.³ Nema sumnje da su tzv. »antibirokratska revolucija« 1988. godine i medijski posredovani konflikti između slovenskih i srpskih političara 1989. godine (Belić i Bilbija, 1989) mogli bitno utjecati na stavove jugoslavenskih građana. Istodobno, ne možemo biti posve sigurni koliko je bio taj učinak.

Cilj ovog rada nije argumentirati da je jugoslavenska javnost bila anti-jugoslavenski orijentirana. Tu tezu nije moguće braniti s obzirom na visoke postotke podrške Jugoslaviji i česte ocjene kako su etnički odnosi, pogotovo na lokalnoj razini, bili dobri i tolerantni (Gagnon, 2004). Umjesto toga, ovaj rad pokazuje da se 1990. godine iza visokih postotaka podrške Jugoslaviji krija specifična struktura javnog mišljenja koja je bila fragmentirana na načine koji su je učinili kompatibilnom s kasnijim raspadom. Podrška Jugoslaviji jest bila široko rasprostranjena (uz iznimku Slovenije), ali nije bila duboka. Nije se oslanjala na stabilnu koaliciju društvenih aktera i skupina. To se osobito odnosi na fragmentiranost radničke klase po republikama, pa i unutar pojedinih republika. Vezanost uz Jugoslaviju također se nije kombinirala s drugim stavovima, kao što su stavovi o nadolazećoj privatizaciji privrede i uvođenju liberalne demokracije, koji bi Jugoslaviji omogućili preživljavanje u novim okolnostima. Svrha ovoga rada nije objasniti kako se došlo do stavova i mišljenja koje je anketa snimila 1990. godine, nego pokazati da je, kad se jednom došlo do te točke, jugoslavenska javnost bila strukturirana na način koji ju je učinio kompatibilnom s raspadom.

Raspad Jugoslavije proces je kojem nije moguće posve precizno odrediti početak. Primjerice, može se argumentirati da je Jugoslavija uvijek bila vrlo labava politička tvorevina koja je »odumrla« zbog ugrađenih joj decentralizirajućih impulsa (Jović, 2003). Treba li u tu kronologiju uključiti albanske studentske prosvjede iz 1981. godine ili započeti tek pobjedom Miloševića na osmoj sjednici CK SK Srbije 1987. godine? Obje su mo-

³ Sekulić, Massey i Hodson koriste se starijom anketom koja, nažalost, sadržava samo podatke za Hrvatsku (Sekulić, Massey i Hodson, 1994), dok se Klanjšek i Flere (2011) koriste starijom anketom koja se bavi studentima. Ako je cilj analizirati radnike u usporedbi s drugim klasama i skupinama te uspoređivati republike jednu s drugom, onda su te ankete nedovoljne.

gućnosti legitimne. U tom procesu također nije analitički korisno suviše inzistirati isključivo na ulozi elita ili isključivo na ulozi javnosti i masovnih kolektivnih aktera. Raspad je bio interaktivan proces u kojem su se ta dva faktora izmjenjivala u važnosti u različitim fazama. Namjera je ovoga rada osvijetliti stavove javnosti u posebno važnom trenutku, neposredno prije prvih višestranačkih izbora te izbijanja rata. Utoliko, ovaj rad slijedi novije tendencije u literaturi o raspadu Jugoslavije prema kojima se sugerira odmicanje od monokauzalnih interpretacija državnog sloma prema tipu analize koji pokušava dokučiti kako je pojedini čimbenik utjecao na konačan ishod (Ramet, 2005). To je analitički smjer što ga ovaj rad slijedi.

3. Ispitivanje jugoslavenskog javnog mnijenja 1990. godine

Anketa »Jugoslavensko javno mnijenje 1990« provedena je na približno četiri tisuće punoljetnih ispitanika sa stalnom adresom, na područjima svih republika. Provedena je u koordinaciji različitih istraživačkih institucija.⁴ Kao što pokazuje Tablica 1, postotci pojedinih nacionalnih skupina u anketi slični su onima iz popisa stanovništva iz 1981. godine. Udjeli radnika u cijelom uzorku također su slični onima iz popisa.⁵ Za cijelu Jugoslaviju uzorak je 4232 ispitanika, za Sloveniju 405, za Hrvatsku 718, a za Srbiju (s Vojvodinom, ali bez Kosova) 1220 ispitanika. Ostale republike nisu uključene u moju analizu. Kriterij za odabir Slovenije, Hrvatske i Srbije jest taj da su te tri republike bile politički najutjecajnije i ekonomski najrazvijenije republike pa su prema tome bile najvažniji sudionici u jugoslavenskoj krizi.⁶

⁴ Riječ je o sljedećim istraživačkim institucijama: Centar za politološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka Univerziteta u Beogradu; Centar za ispitivanje javnog mnijenja Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka »Veljko Vlahović« Univerziteta u Sarajevu; Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana, Univerza v Ljubljani; Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu; Institut za sociološka i političko-pravna istraživanja Sveučilišta »Sv. Ćiril i Metod« u Skoplju. Nositelji istraživanja bili su Ljiljana Bačević, Niko Toš, Dragomir Pantić, Štefica Bahtijarević, Milan Miljević i Stojmen Mihajlovski (v. Bačević i dr., 1990).

⁵ Udjeli su nešto veći u anketi, što je posljedica toga da se broj industrijskih radnika u popisu dijeli s radno sposobnim stanovništvom (od 15. godine), dok anketa uzima u obzir punoljetne građane.

⁶ Slovenija, Hrvatska i Srbija ekonomski su najrazvijenije republike. Hrvatska i Srbija dvije su najveće republike, teritorijem i stanovništvom. Neka vrsta koalicije tih dviju republika pokazala se nužnim uvjetom stabilnosti kako prve tako i druge Jugoslavije. Slovenija je uključena zbog činjenice da je u međurepubličkim sukobima sa Srbijom krajem osamdesetih bila mnogo aktivnija nego Hrvatska. Slovenija je također važna kao najzapadniji i najliberalniji dio Jugoslavije.

Tablica 1. Pregledni podatci za popis stanovništva 1981. godine i anketu »Jugoslavensko javno mnijenje 1990« (%)

	Jugoslavija (sve republike i pokrajine)	Slovenija	Hrvatska	Srbija (središnja Srbija i Vojvodina, bez Kosova)
<i>Podatci iz popisa stanovništva 1981. godine</i>				
najveća nacionalna skupina	Srbi 36,3	Slovenci 90,5	Hrvati 75,1	Srbi 77,3
ostale veće nacionalne skupine	Hrvati 19,7 Muslimani 8,9 Slovenci 7,8 Albanci 7,7 Makedonci 6,0 Jugoslaveni 5,4 Crnogorci 2,6	Hrvati 2,9	Srbi 11,5 Jugoslaveni 8,2	Jugoslaveni 4,2
postotak industrijskih radnika u stanovništvu radne dobi (15 do 59 godina za žene, 15 do 64 godine za muškarce)	17,6	29,6	17,8	21,3
<i>Podatci iz ankete »Jugoslavensko javno mnijenje 1990«</i>				
najveća nacionalna skupina	Srbi 26,3	Slovenci 89,6	Hrvati 72,7	Srbi 71,9
ostale veće nacionalne skupine	Hrvati 18,6 Albanci 10,8 Slovenci 9,6 Muslimani 8,2 Jugoslaveni 7,8 Crnogorci 7,5 Makedonci 6,9	Hrvati 3,9	Srbi 13,7 Jugoslaveni 10,9	Jugoslaveni 9,8
udio radnika (anketirani su punoljetni)	29,8	47,4	27,7	28,7

Izvor: Službene publikacije (različita izdanja); Bačević i dr., 1990.

Tablica 2 prikazuje korištena pitanja iz ankete. Riječ je o pet pitanja. Prvo, ispitanike se pitalo je li im pripadnost Jugoslaviji vrlo važna, prilično važna, srednje važna, malo važna ili nevažna. Prva sam dva odgovora spojio u jedan. Drugo, ispitanike se pita misle li da narodi imaju pravo na samoodređenje koje uključuje i pravo na odcjepljenje. Pritom

se uzima u obzir odgovor prema kojem je pravo na određenje naroda uključujući i pravo na odcjepljenje neotuđivo pravo. Alternativni ponuđeni odgovori bili su da to pravo postoji samo formalno ili da je AVNOJ-em ono iscrpljeno. Treće, ispitanike se pitalo slažu li se sa stavovima koje zastupa Ante Marković. Ponuđeni su odgovori bili da se ispitanik slaže u potpunosti, djelomično i da se ne slaže. Prva dva odgovora sam spojio u jedan.⁷ Četvrtim se pitanjem pokušava dobiti uvid u demokratsku orijentaciju građana. Ispitanike se pitalo koji je društveni cilj njima najvažniji. Odgovor koji se ovdje računa kao prodemokratski jest da je najvažnije dati ljudima priliku da iznesu vlastito mišljenje o državnim stvarima. Alternativni je odgovor bio da je najvažnije obraniti red u društvu.⁸ Posljednje pitanje daje uvid u stavove građana prema ekonomskoj reformi. Ispitanike se pitalo kakav bi trebao biti stav reforme prema različitim tipovima vlasništva. Ovdje je uključen odgovor prema kojem bi društveno vlasništvo trebalo posebno štititi. Za te bi se ispitanike moglo reći da su najskeptičniji prema nadolazećoj reformi. Alternativni su odgovori da privatno vlasništvo treba posebno štititi te da svi oblici vlasništva trebaju imati ravnopravan tretman.⁹

Prva dva pitanja mjere imaju li ispitanici projugoslavenske stavove, tj. mjere njihovu vezanost uz Jugoslaviju. Treće pitanje pita kolika je podrška Anti Markoviću kao akteru koji je pokušao utjecati na održavanje federalnog državnog okvira, četvrto pitanje mjeri koliko ispitanici preferiraju demokraciju kao vrijednost u odnosu na druge ciljeve (poput reda u društvu), a peto koliko su ispitanici skeptični oko prelaska na tržišnu privredu.

⁷ Ante Marković bio je predsjednik Saveznog izvršnog vijeća od 1989. do 1991. godine. Anketa sadržava i pitanje o tome smatra li ispitanik da bi Ante Marković trebao osnovati političku stranku. To je pitanje neprikladno jer kombinira ocjenu rada Ante Markovića sa stavovima prema višestranačju. Naime, moguće je zamisliti da bi netko tko se ne slaže s Markovićem ipak podržao njegovo pravo da osnuje stranku, kao i obratno, da bi ispitanik koji podržava Markovića osporio njegovo pravo da osnuje stranku.

⁸ Anketa također sadržava pitanje o prelasku na višestranačje, ali je to pitanje neprikladno jer pita jesu li ispitanici zabrinuti oko uvođenja višestranačkih izbora. Većina je bila zabrinuta oko mogućnosti da bi višestranački izbori pogoršali međurepubličke odnose, pogotovo jer je bilo izgledno da će se izbori održati u svakoj republici zasebno.

⁹ Anketa sadržava još jedno pitanje o mišljenjima spram tržišta kojim se pitalo jesu li ispitanici skloni uvođenju tržišta ili nisu. Pitanje o društvenom vlasništvu smatram boljim jer se izravnije dotiče materijalnih interesa ispitanika. Naime, s obzirom na veličinu društvenog sektora, bilo kakva transformacija društvenog vlasništva morala je imati znatne posljedice za veliku većinu građana Jugoslavije.

Tablica 2. Osnovna pitanja iz ankete »Jugoslavensko javno mnijenje 1990« (%)

	Jugoslavija (sve republike i pokrajine)	Slovenija	Hrvatska	Srbija (Vojvodina i središnja Srbija, bez Kosova)	radnici u Jugoslaviji (sve republike i pokrajine)
jugoslavenska pripadnost (ispitaniku je »vrlo važna« ili »prilično važna« pripadnost Jugoslaviji)	60,8	26,4	44,9	67,9	60,0
potpora načelu odcjepljenja (ispitanik smatra da je pravo naroda na samoodređenje, uključujući i odcjepljenje, neotuđivo pravo)	26,9	64,4	44,7	15,3	26,6
potpora Anti Markoviću (ispitanik se u potpunosti ili djelomično slaže sa stavovima Ante Markovića)	84,8	70,4	86,9	85,9	84,4
demokratska orijentacija (ispitanik smatra da je najvažniji cilj omogućiti ljudima da kažu svoje mišljenje o državnim stvarima)	21,4	19,8	28,9	15,3	20,8
društveno vlasništvo treba štiti (ispitanik smatra da od svih oblika vlasništva društveno vlasništvo treba posebno promovirati i štiti)	14,4	6,9	8,8	14,8	17,4

Izvor: Baćević i dr., 1990.

Podatci u Tablici 2 daju prve uvide u strukturu jugoslavenskog javnog mnijenja 1990. godine. Postotak ispitanika kojima je pripadnost Jugoslaviji važna visok je za cijelu Jugoslaviju, ali je relativno nizak u Sloveniji, otprilike 26%.¹⁰ U Hrvatskoj je postotak nešto viši, otprilike 45%, dok je u Srbiji vrlo visok, približno 68%. Radnici u Jugoslaviji također imaju jak osjećaj pripadnosti Jugoslaviji, iako je podjela po republikama još uvijek vidljiva.¹¹ Drugim riječima, radnici imaju jak osjećaj pripadnosti Jugoslaviji, ali ne odskaku osobito u odnosu na druge skupine u društvu.

¹⁰ Pritom valja napomenuti da se, ako se među pozitivne odgovore pridodaju oni prema kojima je pripadnost Jugoslaviji »srednje važna«, postotak za Sloveniju penje na 63,2%, za Hrvatsku na 68,0%, za Srbiju na 78,6%, a za Jugoslaviju u cijelosti na 67,8%.

¹¹ U Sloveniji je 27,1% radnika slovenske nacionalnosti odgovorilo da im je pripadnost Jugoslaviji važna. U Hrvatskoj je 49,7% radnika hrvatske nacionalnosti odgovorilo da im

Empirijska analiza uključila je još nekoliko obilježja ispitanika. Najprije, s obzirom da je cilj ispitati stavove pojedinih skupina, važno je uključiti varijable koje označuju nacionalnost kako su ju za sebe izabrali sami ispitanici: slovensku, hrvatsku, srpsku i jugoslavensku nacionalnost. U Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji drugi su nacionalni identiteti vrlo rijetki. Također, važno je uključiti i varijablu koja označuje jesu li ispitanici religiozni ili nisu.¹² Potom, u analizu je uključena i varijabla koja označuje je li ispitanik radnik ili nije te, s obzirom na to da je cilj ispitati jesu li nacionalne podjele unutar radničke klase važne, uključena je i varijabla koja označuje je li ispitanik radnik slovenske nacionalnosti, radnik hrvatske nacionalnosti, radnik srpske nacionalnosti ili radnik jugoslavenske nacionalnosti.

Kako bi se radnike moglo usporediti s drugim skupinama, analiza također uključuje varijablu koja označuje je li ispitanik seljak, je li ispitanik »privatnik« (privatni vlasnik i poduzetnik u tzv. »maloj privredi«), je li ispitanik zaposlen u uslužnim djelatnostima ili je ispitanik stručnjak (pripadnik tehničke i menadžerske inteligencije).¹³ Tom je analizom moguće izvesti kontrafaktički misaoni eksperiment koji bi pokušao utvrditi kakva bi to društvena koalicija bila potrebna da se 1990. godine spriječi raspad Jugoslavije.

Te će varijable biti uvrštene u modele koji će na temelju logističke regresije računati dvije dimenzije javnog mnijenja: osjećaj pripadnosti Jugoslaviji ispitanika i potporu načelu odcjepljenja ispitanika. Zajedno, ta dva pitanja operacionaliziraju osjećaj vezanosti ispitanika uz Jugoslaviju. Također će biti moguće ispitati pojavljuju li se pojedini stavovi sustavno zajedno. Je li privrženost Jugoslaviji održiva u novim okolnostima u kojima cijela Istočna Europa prelazi na privatnu privredu i liberalnu demokraciju?

je pripadnost Jugoslaviji važna (postotak za radnike srpske nacionalnosti koji žive u Hrvatskoj jest 50,0%). U Srbiji je 68,8% radnika srpske nacionalnosti odgovorilo da im je pripadnost Jugoslaviji važna.

¹² Ispitanike se pita je li im religioznost osobno važna. Ta je varijabla omogućila da se jednim pitanjem obuhvate sve vjerske pripadnosti koje su postojale u Jugoslaviji.

¹³ Varijable koje označuju obrazovanje i dob nisu bile statistički značajne ni u jednom modelu pa sam ih isključio iz analize. Pritom valja napomenuti da se varijable za strukovnu i klasnu pripadnost (radnici, stručnjaci itd.) dijelom preklapaju s obrazovanjem pa se utoliko može reći da obrazovanje jest važno. No, varijable za obrazovanje nisu bile statistički značajne kad su bile uključene zajedno s varijablama za pojedine profesionalne i strukovne grupacije. Varijabla za spol je u nekim modelima bila statistički značajna (žene su sklonije izraziti jaču pripadnost Jugoslaviji), ali njezino uključivanje nije promijenilo rezultate pa ju isključujem radi pojednostavlivanja modela.

Izgleđi da vezanost uz Jugoslaviju preživi u okolnostima sloma hladnoratovskog poretka mogu se bolje razumjeti ako se vidi s kojim se drugim idejama i stavovima taj stav kombinirao.

3.1. Rezultati: Jugoslavija

Najprije komentiram rezultate za cijelu Jugoslaviju. Rezultati su vrlo slični kad se kao uzorak uključe samo ispitanici iz Slovenije, Hrvatske i Srbije (središnje Srbije i Vojvodine, bez Kosova), tj. bez Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Makedonije i Kosova. Modeli su logističke regresije, jer su sve varijable kategoričke, tj. binarne. Komentiram samo statistički značajne varijable. U Tablici 3, kao i u kasnijim tablicama koje prezentiraju rezultate za Hrvatsku i Srbiju, predstavljena su najprije dva modela u kojima je zavisna varijabla pripadnost Jugoslaviji, a potom dva modela u kojima je zavisna varijabla podrška pravu na odcjepljenje. U svakom od parova prvi model sadržava jedinstvenu varijablu za radnike, dok drugi model razvrstava radničku klasu po nacionalnosti.

Tablica 3. Logistički regresijski modeli za cjelokupan uzorak (ispitanici iz svih republika i pokrajina SFR Jugoslavije)

	(1)	(2)	(3)	(4)
	jugoslavenska pripadnost (ispitaniku je pripadnost Jugoslaviji »vrlo važna« ili »prilično važna«)	jugoslavenska pripadnost (ispitaniku je pripadnost Jugoslaviji »vrlo važna« ili »prilično važna«)	potpora načelu odcjepljenja (ispitanik smatra da narodi imaju pravo na odcjepljenje)	potpora načelu odcjepljenja (ispitanik smatra da narodi imaju pravo na odcjepljenje)
religiozan	-0,350*** (0,073)	-0,347*** (0,073)	0,291*** (0,083)	0,289** (0,083)
Slovenac	-1,673*** (0,133)	-1,763*** (0,174)	2,154*** (0,132)	2,110*** (0,167)
Hrvat	-0,803*** (0,093)	-0,999*** (0,110)	1,218*** (0,100)	1,217*** (0,115)
Srbin	0,007 (0,086)	-0,052 (0,097)	-0,237* (0,106)	-0,287* (0,119)
Jugoslaven	-0,013 (0,134)	-0,086 (0,149)	-0,023 (0,157)	0,005 (0,172)
radnik	0,315** (0,109)		-0,151 (0,126)	
radnik Slovenac		0,309 (0,251)		0,073 (0,235)

radnik Hrvat		0,618*** (0,170)		-0,012 (0,175)
radnik Srbin		0,220 (0,161)		0,177 (0,205)
radnik Jugoslaven		0,262 (0,290)		-0,145 (0,369)
seljak	0,482*** (0,135)	0,441*** (0,126)	-0,513** (0,164)	-0,380* (0,155)
usluge	0,338* (0,115)	0,293** (0,103)	0,006 (0,133)	0,135 (0,119)
stručnjak	0,038 (0,116)	-0,014 (0,104)	0,619*** (0,132)	0,745*** (0,117)
privatnik	0,447 (0,242)	0,415 (0,238)	0,621* (0,250)	0,747** (0,243)
potpora Anti Markoviću	0,669** (0,094)	0,683*** (0,094)	0,144 (0,111)	0,132 (0,111)
demokratska orijentacija	-0,252** (0,080)	-0,259** (0,080)	0,408*** (0,087)	0,410*** (0,088)
društveno vlasništvo treba štititi	0,558*** (0,103)	0,557*** (0,103)	-0,499*** (0,124)	-0,509*** (0,124)
konstanta	0,069 (0,131)	0,171 (0,117)	-1,784*** (0,157)	-1,887*** (0,142)
broj slučajeva (N)	4232	4232	4232	4232
test vjerojatnosti da je model prikladan (logaritam)	-2598,497	-2595,379	-2143,350	-2143,527

Bilješka: Koeficijenti za logističku regresijsku analizu. U zagradama su standardne pogreške. Statistički značajni rezultati: *** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

Varijabla koja označuje jesu li ispitanici religiozni ili nisu je negativna i statistički značajna u modelima koji predviđaju jugoslavensku pripadnost, ali pozitivna i statistički značajna u modelima koji predviđaju podršku načelu odcjepljenja. To znači da je snažnija religioznost ispitanika povezana sa slabijom vezanošću uz Jugoslaviju. Varijable koje označuju nacionalnost ponašaju se na očekivan način. Slovenci i Hrvati manje su skloni, u usporedbi s drugim skupinama, smatrati da im je pripadnost Jugoslaviji važna. Također izražavaju komparativno jaču podršku načelu odcjepljenja. Srbi ovdje imaju posve oprečna stajališta, s obzirom na negativan predznak u

modelima 3 i 4. Oni su, dakle, u usporedbi s drugim skupinama u Jugoslaviji, izrazito neskloni podržati pravo republika na odcjepljenje.

Varijabla koja pokazuje jesu li ispitanici radnici pozitivna je u modelu 1, što znači da su radnici posebno skloni izraziti svoju pripadnost Jugoslaviji. No, kad se radnike razvrsta na slovenske, hrvatske, srpske i jugoslavenske radnike, kao u modelu 2, onda se samo radnici hrvatske nacionalnosti ističu svojom deklariranom pripadnošću Jugoslaviji. Među ostalim društvenim skupinama i klasama osobito se ističu seljaci koji su izrazito skloni izraziti pripadnost Jugoslaviji i izrazito neskloni dati podršku načelu odcjepljenja.¹⁴ Zaposleni u uslužnom sektoru također izražavaju jači osjećaj pripadnosti Jugoslaviji, iako nemaju izražene stavove oko prava republika na odcjepljenje. Prema tome, industrijski radnici i zaposleni u uslužnim djelatnostima imaju slične stavove, što nije iznenađujuće s obzirom na to da je riječ o skupinama koje su imale sličan životni standard.

Mnogo su oštrije razlike između radnika s jedne te »privatnika« i stručnjaka s druge strane. Potonje dvije skupine daju podršku pravu na odcjepljenje. Za te dvije skupine može se pretpostaviti da su vidjele profesionalne i karijerne prilike u novim državama, kako kroz uspostavu novih državnih aparata na teritoriju bivših republika, tj. napredovanjem u novom javnom sektoru, tako i u tržišnoj privredi koju bi kao ekonomski model nove države uspostavile na mnogo temeljitiji način od socijalističke Jugoslavije.

Zatim prelazim na druge stavove koji su povezani sa zavisnim varijablama. Varijabla koja mjeri podršku Anti Markoviću statistički je značajna i pozitivna u prvim dvama modelima. To znači da su oni koji podržavaju Markovića više od ostalih skloni izraziti svoju pripadnost Jugoslaviji. To je očekivan rezultat s obzirom na popularnost Ante Markovića i stilizirane činjenice prema kojima je Ante Marković predstavljao jednu od posljednjih šansi za spas Jugoslavije (v. osobito Gagnon, 2010).¹⁵

Varijabla koja označuje demokratsku orijentaciju ispitanika je negativna i statistički značajna u prvim dvama modelima (gdje se analizira

¹⁴ Kad se ta kategorija razvrsta po nacionalnosti, vidi se da je rezultat takav zbog srpskih seljaka koji se osobito ističu svojim odbacivanjem prava na odcjepljenje.

¹⁵ Bliža analiza pokazuje da oni koji podržavaju Antu Markovića nisu homogena kategorija. U modelima koji predviđaju podršku Markoviću varijabla se stručnjaka, osobito hrvatskih stručnjaka, pokazuje kao jedna od najvažnijih, što je logično jer je i sam Marković u politiku došao iz krugova hrvatskih privrednih stručnjaka i menadžera.

osjećaj pripadnosti Jugoslaviji) te pozitivna i statistički značajna u drugim dvama modelima (gdje se analizira podrška načelu odcjepljenja). Dakle, oni koji smatraju da je prioritet za Jugoslaviju omogućiti ljudima da »iskažu svoje mišljenje o državnim stvarima« istodobno su skloniji izraziti slabiju pripadnost Jugoslaviji. Drugim riječima, »demokrati« nisu za Jugoslaviju. S druge strane, varijabla koja označuje podršku društvenom vlasništvu ponaša se oprečno. Oni koji smatraju da društveno vlasništvo »treba posebno štititi« u nadolazećim reformama, osobito su skloni izraziti pripadnost Jugoslaviji te opoziciju ideji odcjepljenja. Prema tome, veza uz Jugoslaviju kombinira se sa socijalizmom, ali ne i s liberalnom demokracijom.

3.2. Rezultati: Slovenija

Slovenija predstavlja nešto jednostavniju analitičku zadaću jer je nacionalno homogena. Prema tome, Tablica 4 prikazuje samo dva modela. Zavisne varijable opet su iste: osjećaj pripadnosti Jugoslaviji i potpora načelu da republike imaju pravo na odcjepljenje. Općenito uzevši, slovenski ispitanici pokazuju znatno manje varijacije u stavovima nego ispitanici na razini cijele Jugoslavije. To vjerojatno nije samo rezultat nacionalne homogenosti Slovenije nego i političke »homogenizacije« koju je Slovenija prošla krajem osamdesetih godina kad se slovenska politička elita našla u brojnim medijskim sukobima sa Srbijom i s JNA (Belić i Bilbija, 1989; Jović, 2003).

Tablica 4. Logistički regresijski modeli za uzorak ispitanika iz Slovenije

	(1)	(2)
	jugoslavenska pripadnost (ispitaniku je pripadnost Jugoslaviji »vrlo važna« ili »prilično važna«)	potpora načelu odcjepljenja (ispitanik smatra da narodi imaju pravo na odcjepljenje)
religiozan	0,180 (0,256)	0,047 (0,235)
radnik	-0,462 (0,341)	-0,004 (0,336)
seljak	-1,351* (0,569)	-0,413 (0,449)
usluge	-0,581 (0,403)	0,133 (0,388)
stručnjak	-0,345 (0,505)	1,025 (0,559)

privatnik	-1,428 (1,108)	0,149 (0,781)
potpora Anti Markoviću	0,178 (0,259)	0,408 (0,228)
demokratska orijentacija	-0,114 (0,296)	0,310 (0,280)
društveno vlasništvo treba štititi	0,607 (0,414)	-0,110 (0,420)
konstanta	-0,786 (0,405)	0,170 (0,384)
broj slučajeva (N)	405	405
test vjerojatnosti da je model prikladan (logaritama)	-228,223	-256,653

Bilješka: Koeficijenti za logističku regresijsku analizu. U zagradama su standardne pogreške. Statistički značajni rezultati: *** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

Model 1 u Tablici 4 (koji predviđa osjećaj pripadnosti Jugoslaviji) sadržava tek jednu statistički značajnu varijablu, a model 2 (koji predviđa potporu načelu odcjepljenja) nijednu. To upućuje na činjenicu da u Sloveniji ne postoji niti jedna društvena skupina koja se ističe sklonošću da izrazi pripadnost Jugoslaviji. Kao što se vidi iz rezultata za model 1, samo se seljaci ističu svojom nesklonošću da izraze pripadnost Jugoslaviji. Samo je 13,5% seljaka u Sloveniji reklo da im je pripadnost Jugoslaviji važna, a 51,4% ih je izjavilo da republike imaju pravo na odcjepljenje. Treba napomenuti da se ni slovenski radnici ne ističu niti u jednom niti u drugom modelu. Postotci za slovenske radnike slični su onima za slovenske seljake: 27,1% ih je reklo da im je pripadnost Jugoslaviji važna, a 65,1% ih smatra da republike imaju pravo na odcjepljenje. Drugim riječima, slovenski radnici nemaju komparativno jak osjećaj vezanosti uz Jugoslaviju, kad ih se uspoređuje s drugim skupinama u slovenskom društvu. Nedostatak statistički značajnih koeficijenata u modelima za Sloveniju upućuje na to da je slovensko javno mnijenje već 1990. godine izrazito ujednačeno. Rezultati nisu bili bitno promijenjeni kad se dodala varijabla za različite nacionalne manjine te kada se radnike razvrstalo po nacionalnosti.

3.3. Rezultati: Hrvatska

Tablica 5 prikazuje rezultate za Hrvatsku. Ponovno komentiram samo statistički značajne rezultate. Mnogi se rezultati iz Tablice 3 ovdje ponavlja-

ju. Religiozni su osobito skloni podržati načelo odcjepljenja. Rezultati za varijable koje označuju nacionalnost također nisu iznenađenje. Varijabla za hrvatsku nacionalnost statistički je značajna i negativna u prvim dvama modelima, a statistički značajna i pozitivna u drugim dvama. Dakle, hrvatska se nacionalnost veže uz odbacivanje pripadnosti Jugoslaviji i prihvaćanje načela odcjepljenja. S druge strane, varijabla za srpsku nacionalnost ponaša se oprečno: Srbi u Hrvatskoj skloniji su izraziti svoju pripadnost Jugoslaviji i osporiti načelo odcjepljenja. To je posve razumljivo s obzirom na to da su Srbi u Hrvatskoj mogli pretpostaviti da bi odcjepljenjem Hrvatska postala država u kojoj bi Srbi postali nacionalna manjina neizvjesne sudbine. Vrlo su slični rezultati dobiveni kad se dodala varijabla za Jugoslavene ili kad bi se za Srbe i Jugoslavene upotrijebila jedinstvena varijabla.

Tablica 5. Logistički regresijski modeli za uzorak ispitanika iz Hrvatske

	(1)	(2)	(3)	(4)
	jugoslavenska pripadnost (ispitaniku je pripadnost Jugoslaviji »vrlo važna« ili »prilično važna«)	jugoslavenska pripadnost (ispitaniku je pripadnost Jugoslaviji »vrlo važna« ili »prilično važna«)	potpora načelu odcjepljenja (ispitanik smatra da narodi imaju pravo na odcjepljenje)	potpora načelu odcjepljenja (ispitanik smatra da narodi imaju pravo na odcjepljenje)
religiozan	-0,162 (0,171)	-0,161 (0,172)	0,578*** (0,179)	0,577*** (0,179)
Hrvat	-0,464* (0,234)	-0,592* (0,242)	0,712** (0,249)	0,678** (0,258)
Srbin	0,576 (0,301)	0,769* (0,324)	-0,865** (0,352)	-1,023** (0,383)
radnik	0,348 (0,238)		0,172 (0,244)	
radnik Hrvat		0,483* (0,245)		0,202 (0,248)
radnik Srbin		-0,970 (0,552)		0,819 (0,673)
seljak	-0,004 (0,305)	-0,050 (0,299)	-0,444 (0,323)	-0,411 (0,317)
usluge	-0,181 (0,263)	-0,221 (0,255)	0,410 (0,271)	0,443 (0,263)
stručnjak	-0,237 (0,267)	-0,290 (0,259)	1,307*** (0,284)	1,348*** (0,275)
privatnik	-0,447 (0,530)	-0,518 (0,533)	0,718 (0,527)	0,759 (0,525)

potpora Anti Markoviću	0,927*** (0,260)	0,922*** (0,260)	0,378 (0,259)	0,387 (0,259)
demokratska orijentacija	-0,108 (0,173)	-0,119 (0,175)	0,384* (0,178)	0,387* (0,178)
društveno vlasništvo treba štititi	0,665* (0,289)	0,704* (0,290)	-0,335 (0,308)	-0,346 (0,308)
konstanta	-0,733 (0,365)	-0,627 (0,345)	-1,683*** (0,383)	-1,684*** (0,366)
broj slučajeva (N)	718	718	718	718
test vjerojatnosti da je model prikladan (logaritam)	-468,401	-465,152	-444,062	-443,428

Bilješka: Koeficijenti za logističku regresijsku analizu. U zagradama su standardne pogreške. Statistički značajni rezultati: *** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

U modelu 1 u Tablici 5 (koji predviđa osjećaj pripadnosti Jugoslaviji) varijabla koja označuje radnike nije statistički značajna. No, kad se u modelu 2 (koji predviđa potporu načelu odcjepljenja) ta varijabla dezagregira na hrvatske i srpske radnike, onda varijabla koja označuje radnike hrvatske nacionalnosti postaje statistički značajna i pozitivnog predznaka. Dakle, radnici hrvatske nacionalnosti imali su, u usporedbi s drugim skupinama u hrvatskom društvu, relativno snažan osjećaj pripadnosti Jugoslaviji. Treba napomenuti da se ta vezanost uz Jugoslaviju ne ističe toliko svojim apsolutnim razinama potpore Jugoslaviji nego u usporedbi s drugim skupinama u hrvatskom društvu. Postotci za radnike hrvatske nacionalnosti su sljedeći: 49,7% ih je izjavilo da im je pripadnost Jugoslaviji važna ili vrlo važna, a 48,6% ih je izjavilo da podržava pravo na odcjepljenje.¹⁶ Ostalim je skupinama u hrvatskom društvu pripadnost Jugoslaviji manje važna: 36,7% za seljake, 32,6% za zaposlene u uslužnom sektoru, 31,8% za stručnjake i 16,7% za »privatnike«.

Varijable koje označuju podršku Markoviću, podršku društvenom vlasništvu te demokratsku orijentaciju ispitanika ponašaju se jednako kao i

¹⁶ Treba napomenuti da se taj rezultat ponavlja i u uzorku za Bosnu i Hercegovinu. I ondje su radnici hrvatske nacionalnosti nešto više jugoslavenski orijentirani od Hrvata koji nisu radnici (postotci su slični kao i u Hrvatskoj). No, ti su postotci značajno niži od postotaka za Muslimane, Srbe i Jugoslavene u Bosni i Hercegovini.

u modelima za Jugoslaviju, tj. u modelima prikazanim u Tablici 3. Prva i druga od tih varijabli vežu se uz jaču sklonost da se izrazi pripadnost Jugoslaviji te ospori pravo na odcjepljenje, dok se varijabla za demokratsku orijentaciju ponaša suprotno, tj. vezuje se uz podršku pravu republika na odcjepljenje.

3.4. Rezultati: Srbija

Tablica 6 predstavlja rezultate za Srbiju, tj. za središnju Srbiju i Vojvodinu, bez Kosova.¹⁷ Najprije treba spomenuti da je varijabla koja označuje religioznost ispitanika statistički značajna i negativna u prvom i drugom modelu. Dakle, veća religioznost ispitanika povezana je i u Srbiji sa slabijim osjećajem pripadnosti Jugoslaviji.

Potom, varijabla koja označuje pripadnost srpskoj nacionalnosti daje iznenađujuće rezultate u prvim dvama modelima. Varijabla je statistički značajna i negativna. No, u apsolutnim iznosima, čak je 66,5% Srba u Srbiji odgovorilo da im je pripadnost Jugoslaviji važna (slično kao i kod Srba u Hrvatskoj gdje je to oko 64,3%). Negativni predznak za tu varijablu najvjerojatnije je rezultat jačeg osjećaja jugoslavenske pripadnosti onih nacionalnih skupina koje nisu ni Srbi ni Jugoslaveni. Unutar te skupine 75,4% ispitanika odgovorilo je da im je pripadnost Jugoslaviji važna, a osobito se ističu Mađari s 80,0% (Mađara je u Srbiji s Vojvodinom oko 4,1%). Kad se u modele 1 i 2 ubaci varijabla koja označava tu skupinu (one koji nisu Srbi niti Jugoslaveni) ili kad se doda varijabla koja označava mađarsku nacionalnost, varijabla koja označava srpsku nacionalnost gubi statistički značaj i negativni predznak.

Varijabla koja označuje radnike nije statistički značajna niti u jednom modelu, a to se ne mijenja ni kad se radnike razvrsta na radnike srpske nacionalnosti i radnike koji za sebe smatraju da su jugoslavenske nacionalnosti (najveća »manjinska« skupina u Srbiji). Prema tome, radnici ne odstupaju u svojim stavovima o Jugoslaviji kad ih se uspoređi s drugim skupinama u srpskom društvu. Pritom valja reći da sami radnici imaju, u apsolutnim iznosima, visoke postotke podrške Jugoslaviji. Oko 69,4% radnika odgovorilo je da im je pripadnost Jugoslaviji važna, a samo 12,6% ih smatra da republike imaju pravo na odcjepljenje.

¹⁷ Ovu pokrajinu isključujem zbog velike razlike u razvijenosti i posve drukčijeg nacionalnog sastava. U modelima za Kosovo se svojim snažnim projugoslavenskim osjećajem ističu Srbi. Oko 86% ih je odgovorilo da im je pripadnost Jugoslaviji važna.

Tablica 6. Logistički regresijski modeli za uzorak ispitanika iz Srbije (središnja Srbija i Vojvodina, bez Kosova)

	(1)	(2)	(3)	(4)
	jugoslavenska pripadnost (ispitaniku je pripadnost Jugoslaviji »vrlo važna« ili »prilično važna«)	jugoslavenska pripadnost (ispitaniku je pripadnost Jugoslaviji »vrlo važna« ili »prilično važna«)	potpora načelu odcjepljenja (ispitanik smatra da narodi imaju pravo na odcjepljenje)	potpora načelu odcjepljenja (ispitanik smatra da narodi imaju pravo na odcjepljenje)
religiozan	-0,350* (0,142)	-0,327* (0,144)	0,164 (0,187)	0,176 (0,188)
Srbin	-0,560** (0,175)	-0,593* (0,186)	-0,233 (0,201)	-0,260 (0,216)
Jugoslaven	-0,206 (0,273)	-0,522 (0,286)	0,060 (0,298)	-0,215 (0,347)
radnik	0,261 (0,226)		0,083 (0,316)	
radnik Srbin		0,113 (0,227)		0,113 (0,323)
radnik Jugoslaven		-0,288 (0,454)		0,969 (0,550)
seljak	0,596* (0,254)	0,515* (0,237)	0,024 (0,351)	0,065 (0,319)
usluge	0,135 (0,231)	0,093 (0,213)	0,127 (0,323)	0,217 (0,290)
stručnjak	-0,331 (0,235)	-0,365 (0,216)	0,845** (0,314)	0,943*** (0,280)
privatnik	-0,169 (0,498)	-0,227 (0,491)	0,493 (0,625)	0,564 (0,610)
potpora Anti Markoviću	0,543* (0,181)	0,551** (0,179)	0,148 (0,255)	0,137 (0,255)
demokratska orijentacija	-0,116 (0,174)	-0,097 (0,173)	0,561** (0,202)	0,559** (0,202)
društveno vlasništvo treba štiti	0,474* (0,193)	0,499** (0,191)	-0,464 (0,263)	-0,464 (0,263)
konstanta	0,792* (0,282)	0,785** (0,247)	-2,056*** (0,337)	-2,091*** (0,337)
broj slučajeva (N)	1205	1218	1220	1220
test vjerojatnosti da je model prikladan (logaritam)	-728,280	-744,136	-504,230	-503,284

Bilješka: Koeficijenti za logističku regresijsku analizu. U zagradama su standardne pogreške. Statistički značajni rezultati: *** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

Srpski seljaci vidno odstupaju u snazi svog osjećaja pripadnosti Jugoslaviji, što se vidi po koeficijentu u prvom i drugom modelu koji je statistički značajan i pozitivan. Sam postotak onih koji su odgovorili da im je pripadnost Jugoslaviji važna jest 72,4% za seljake, što je nešto više od radnika. Ranije se pokazalo da je varijabla koja označuje slovenske seljake u modelu 1 u Tablici 4 bila statistički značajna i negativna. Drugim riječima, dok su slovenski seljaci definitivno bili okrenuli leđa Jugoslaviji, za srpske seljake se može reći da su bili jedna od najsnažnijih projugoslaven-skih utvrda u (i inače projugoslaven-skom) srpskom društvu.

Stručnjaci se ponovno ističu svojom slabijom sklonošću da izraze snaž-niju vezanost uz Jugoslaviju što se vidi u modelima 3 i 4 u Tablici 6. Varijable koje označuju podršku ispitanika Anti Markoviću, demokratsku orijentaciju ispitanika i podršku ispitanika društvenom vlasništvu ponašaju se kao i u modelima za druge republike. Oni koji podržavaju Markovića i društveno vlasništvo izražavaju jaču pripadnost Jugoslaviji, dok su oni koji imaju snažniju demokratsku orijentaciju više skloni podržati načelo odcjepljenja.

4. Rasprava

Prikazani rezultati omogućuju nekoliko zaključaka. Pritom, treba imati na umu da ta anketa prikazuje stanje u danom trenutku te sama ne može dati odgovore na pitanja o tome je li jugoslavenska javnost kriva za raspad Jugoslavije ili su pak odgovornije elite. No, rezultati pokazuju da su 1990. godine, neposredno prije prvih kompetitivnih izbora i prije izbijanja ratnih sukoba, jugoslavensku javnost obilježavale podjele koje su otežale očuvanje zajedničkoga državnog okvira. Podjela na građane sa slabijim i snažnijim osjećajem pripadnosti Jugoslaviji nije podjela samo po republikama, nego se pokazuje da se i unutar republika ocrta fragmentacija po kriteriju pripadnosti pojedinim društvenim skupinama i klasama.

Radnici se nipošto ne pokazuju kao homogena kategorija, nego su podijeljeni po nacionalnoj osnovi. U Sloveniji su radnici utopljeni u šire slovensko društvo koje zajednički odbacuje jugoslavenstvo. U Hrvatskoj su radnici podijeljeni, no na neočekivan način. Radnici hrvatske nacionalnosti izražavaju izrazitu pripadnost Jugoslaviji. Rezultati kasnijih anketa pokazuju da radnici na izborima 1990. godine nisu bili predani birači HDZ-a na način na koji su to bili na izborima 1992. i 1995. godine (Grdešić, 1991: 72; Šiber, 2001: 73). Prema tome, za desnu se orijentaciju hrvatskih rad-

nika ne može reći da je postojala 1990. godine. Ona je vjerojatno rezultat rata. Srpski se radnici pak uklapaju u okvire srpskog društva i ne odstupaju posebno u odnosu na ostale skupine u srpskom društvu.

Dakle, radnička klasa ne predstavlja ujedinjenu društvenu skupinu koja je mogla biti temelj neke političke koalicije koja bi se mogla mobilizirati u svrhu očuvanja Jugoslavije. Ovdje se može provesti misaoni eksperiment: koja bi koalicija bila potrebna da se spriječi raspad? Prema rezultatima ovog rada, koalicija bi morala biti utemeljena na hrvatskim radnicima i srpskim seljacima. Dakako, 1990. godine više nije postojala organizacija koja bi mogla okupiti te dvije skupine, jer su sve postojeće organizacije od Saveza komunista do Socijalističkog saveza ili Saveza sindikata već bile fragmentirane po republičkim osnovama. U Sloveniji se, pak, uopće ne ističe skupina koja ima izraženiji osjećaj vezanosti uz Jugoslaviju.

Istodobno, koalicija aktera koji imaju slabiji osjećaj vezanosti uz Jugoslaviju mnogo je koherentnija. U svim su se republikama ekonomske elite, tj. stručnjaci i »privatnici«, pokazale kao skupine koje su spremnije prihvatiti odcjepljenje republika. Njihovo »bježanje« od Jugoslavije najvjerojatnije je vođeno njihovim interesima. Uspostavljanje novih država otvorilo bi im dvije vrste prilika: s jedne strane, u samoj izgradnji novih državnih i upravnih aparata te, s druge strane, kroz ekonomske reforme temeljene na uvođenju pune tržišne privrede. U tržišnoj bi se utakmici lakše snašli oni koji su već akumulirali financijski (»privatnici«) i ljudski kapital (stručnjaci). Za pretpostaviti je da su ekonomske elite također imale mnogo lakši pristup politici od radnika.

Najzad, vezanost uz Jugoslaviju ne kombinira se s nekim drugim stavovima koji bi, u kontekstu pada Berlinskog zida, omogućili Jugoslaviji preživljavanje u novim svjetskim okolnostima. Oni ispitanici koji pokazuju jaču naklonost demokratskim vrijednostima skloniji su izraziti slabiju pripadnost Jugoslaviji. Nadalje, ispitanici koji su manje skloni očuvanju društvenog vlasništva također su skloniji odbaciti pripadnost Jugoslaviji. Prema tome, ako postoji skup stavova koji idu zajedno s većom vezanošću uz Jugoslaviju, onda je to prije svega podrška starom obliku vlasničkih odnosa i skeptičnost prema ekonomskim reformama. S obzirom da je cijela Istočna Europa u tom trenutku započinjala s prelaskom na kapitalizam, preživljavanje Jugoslavije koja ne bi bila socijalistička bilo je malo vjerojatno.

Sve to upućuje na »prirodnost« jugoslavenskog raspada. Najprije, radnička klasa kao nominalno vladajuća radnička klasa nije ujedinjena u svojoj

podrški Jugoslaviji. Potom, skupine koje su slabo vezane uz Jugoslaviju, poput ekonomskih elita, imaju jasne i koherentne stavove koji se interesno vežu uz nove države. Sljedeće, pripadnost Jugoslaviji veže se uz socijalizam kao ekonomski model, a ne uspijeva se povezati s novim vrijednostima liberalne demokracije. I najzad, iako je potencijalna koalicija koja je mogla očuvati Jugoslaviju postojala (savez hrvatskih radnika i srpskih seljaka), teško je zamisliti političkog aktera koji bi tu podršku organizacijski realizirao.

Drugim riječima, iako jugoslavenska javnost nije čak ni 1990. godine okrenula leđa Jugoslaviji (uz djelomičnu iznimku Slovenije), struktura javnog mnijenja otkriva vidnu fragmentiranost površinskih projugoslavenskih stavova. Utoliko nije ni neobično da su elite relativno lako mogle krenuti u projekte izgradnje novih država uz minimalne otpore nominalno projugoslavenski orijentiranih građana. Radnička klasa zasigurno je imala najjači interes da Jugoslavija preživi, u najmanju ruku kao zajedničko tržište, ali i na simboličkoj razini kao socijalistički poredak koji se deklarira kao onaj u kojem radnici kao samoupravljači i proizvođači imaju poseban ugled. No, u društvu u kojem nije postojala mogućnost autonomnog organiziranja i osnivanja novih društvenih aktera mimo službenih političkih organizacija, radnička klasa nije uspjela nadići republičke okvire, tj. okvire unutar kojih je devedesetih godina započeta izgradnja novih političkih i ekonomskih poredaka.

LITERATURA

- Bačević, Ljiljana i dr. (1990 [2001]). *Jugoslovansko javno mnjenje 1990: Jugoslavija na prelomu krize*. Beograd: Centar za politološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka [izrada, 1990]; Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija, 2001]. <http://adp.fdv.uni-lj.si/opisi/jjm90> (02. 02. 2012.).
- Belić, Dragan i Bilbija, Đuro (1989). *Srbija i Slovenija: od Cankarevog doma do »Jugoalata« i Gazimestana. Dokumenti*. Beograd: Tera.
- Bennett, Christopher (1995). *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences*. New York: New York University Press.
- Cohen, Lenard J. (2001). *Serpent in the Bosom: The Rise and Fall of Slobodan Milošević*. Boulder: Westview Press.
- Djukić, Slavoljub (2001). *Milošević and Marković: A Lust for Power*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Dragović-Soso, Jasna (2002). *Saviours of the Nation? Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. London: Hurst.

- Gagnon, V. P., Jr. (2004). *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gagnon, V. P., Jr. (2010). »Yugoslavia in 1989 and after«, *Nationalities Papers*, 38 (1): 23–39. doi: 10.1080/00905990903389961
- Glenny, Misha (1992). *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*. London i New York: Penguin.
- Grdešić, Ivan (1991). »Izbori u Hrvatskoj: birači, vrednovanja, preferencije«, u: Ivan Grdešić, Mirjana Kasapović, Ivan Šiber i Nenad Zakošek (ur.). *Hrvatska u izborima '90*. Zagreb: Naprijed, str. 49–97.
- Jović, Dejan (2003). *Jugoslavija: država koja je odumrla*. Zagreb: Prometej.
- Kaplan, Robert D. (1994). *Balkan Ghosts: A Journey through History*. New York: Vintage.
- Klanjšek, Rudi i Flere, Sergej (2011). »Exit Yugoslavia: longing for mononational states or entrepreneurial manipulation?«, *Nationalities Papers*, 39 (5): 791–810. doi: 10.1080/00905992.2011.599374
- Lowinger, Jake (2009). *Economic Reform and the »Double Movement« in Yugoslavia: An Analysis of Labor Unrest and Ethno-Nationalism in the 1980s* (Dissertation). Baltimore: Johns Hopkins University.
- Perica, Vjekoslav (2002). *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford: Oxford University Press.
- Ramet, Sabrina P. (2005). *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge i New York: Cambridge University Press.
- Sekulić, Duško, Massey, Garth i Hodson, Randy (1994). »Who Were the Yugoslavs? Failed Sources of a Common Identity in the Former Yugoslavia«, *American Sociological Review*, 59 (1): 83–97. doi: 10.2307/2096134
- Sell, Louis (2002). *Slobodan Milosevic and the Destruction of Yugoslavia*. Durham i London: Duke University Press.
- Stanojević, Miroslav (2003). »Workers' Power in Transition Economies: The Cases of Serbia and Slovenia«, *European Journal of Industrial Relations*, 9 (3): 283–301. doi: 10.1177/09596801030093003
- Šiber, Ivan (2001). »Političko ponašanje birača u izborima 1990.–2000.«, u Mirjana Kasapović (ur.). *Hrvatska politika 1990.–2000.: izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, str. 65–98.
- Vladisavljević, Nebojša (2008). *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. London: Palgrave Macmillan.

Public Opinion, the Working Class and the Dissolution of Yugoslavia

Marko GRDEŠIĆ

doctoral student (Department of Sociology, University of Wisconsin-Madison, USA)
grdesic@wisc.edu

This study analyses the results of a public opinion survey conducted in all the republics of the former Yugoslavia in 1990, before the first multi-party elections and the outbreak of war. Focus is placed on the attitudes of the working class. Logistic regression models are used to analyse the data for the former Yugoslavia and for three of its politically most influential and economically most developed republics, Slovenia, Croatia and Serbia. It was shown that, although a large majority of the Yugoslav citizens had pro-Yugoslav attitudes, this surface consensus concealed a particular fragmentation of public opinion in general and of the working class in particular. Relative to other social groups, it is only in Croatia that workers stand out in the expressed importance of belonging to Yugoslavia. On the other hand, experts and small-scale private employers, the basis of an emerging economic elite, had weaker attachments to the Yugoslav political community. Finally, a stronger attachment to Yugoslavia was combined with deeper scepticism regarding the transition to a market economy, while a weaker attachment to Yugoslavia was combined with a tendency to support a democratic orientation. Therefore, a pro-Yugoslav orientation was linked to a socialist economic model and far less to democratic values. This made Yugoslav unity even more vulnerable in the context of the crisis of socialism in Eastern Europe and the rise of liberal democracy as the only imaginable political system.

Key words: Yugoslavia, dissolution of Yugoslavia, public opinion, working class